

Васілеўская А.С., Качан В.Г.

ТРАДЫЦЫІ ПЕРАЕМНАСЦІ: ЯЕ ВЯЛІКАСЦЬ ФОРМА

Важнай умовай якасці навучання з'яўляецца пераемнасць у адукацыйным працэсе. Канцэпцыя вучэбнага прадмета беларуская мова ў якасці аднаго з асновапалагальных акрэслівае прынцып пераемнасці і развіцця ў межах асобных тэм і ступеняў навучання. Гэты прынцып разглядаецца пераважна ў аспекце зместу навучання, што патрабуе аднастайнасці падыходаў да тлумачэння навуковых з'яў, агульнасці тэрміналагічнай сістэмы.

У метадычнай літаратуры рэалізацыя прынцыпу пераемнасці прасочваецца як сувязь у навучанні мове паміж 1 і 2 ступенямі навучання (пачатковая і агульнаадукацыйная школа). Але не менш важным падаецца рэалізацыя гэтага прынцыпу ва ўзаемасувязі агульнаадукацыйнай і вышэйшай навучальнай установы. Як правіла, амаль кожны ўчарашні школьнік адчувае цяжкасці пры навучанні ў ВНУ, і звязана гэта нярэдка з неадпаведнасцю ў змесце моўнага матэрыялу, які прапануецца ў агульнаадукацыйнай і вышэйшай школах, несфарміраванасцю асобных лінгвістычных паняццяў, неразмежаванасцю некаторых моўных з'яў.

Аўтары артыкула хацелі б звярнуцца да зацікаўленых асоб і абмеркаваць некаторыя, на наш погляд, вельмі важныя тэарэтычныя і практычныя пытанні навучання беларускай мове ў агульнаадукацыйнай установе і ўстанове вышэйшай адукацыі.

Першая праблема, якую мы прапануем для абмеркавання, – праблема дэфініцыі паняцця **форма слова**.

Штуршком да выбару менавіта гэтай праблемы сталі дастаткова спрэчныя сцверджанні і заданні, змешчаныя як у падручніках для школы, так і дапаможніках для вышэйшых навучальных устаноў.

Назавём некаторыя іх:

1) у падручніках па беларускай мове для агульнаадукацыйных школ для словаўтваральнага разбору прапануюцца формы дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя: *падрыхтаваны* [6, с. 46], *працягнутай* [6, с. 67], *адноўлены* [7, с. 24], *лежачы* [7, с. 242], *пазнаўшы* [3, с. 39], *снедаючы* [3, с. 139], *названых* [4, с. 4], *звязаных* [4, с. 5];

2) у якасці словаўтваральных афіксаў у школьных падручніках прадстаўлены суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі назоўнікаў і прыметнікаў, таму для словаўтваральнага разбору вучням 8 класа прапануюцца формы *ручаёк*, *раўчучок*, *вялізны* [1, с. 89, 116, 149];

3) у марфалагічным разборы дзеепрыслоўя прапануецца ўказаць пачатковую форму – інфінітыў [6, с. 80];

4) аснова слова нярэдка акрэсліваецца як частка слова без канчатка і суфіксаў інфінітыва і постфікса *-це* [5, с. 208].

Гэты дастаткова стракаты пералік у аснове мае адну праблему – праблему размежавання паняццяў слова і формы слова.

У пошуках адказаў мы звярнуліся да навуковай, вучэбнай і даведачнай літаратуры. Слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў амаль адзінадушна адзначаюць, што **формы слова** – гэта марфалагічныя відазмяненні слова, якія маюць пэўныя граматычныя значэнні, выражаныя фармальнымі формамяняльнымі паказчыкамі: *зіма – зіме, зімамі* і г.д. [10, с. 162]. Кожнае зменнае слова мае сваю парадыгму – сукупнасць словаформ [8, с. 315].

У падобным рэчышчы трактуецца паняцце формы ў вучэбнай літаратуры. Так, у дапаможніках для філалагічных факультэтаў адзначаецца, што **формы слова** – гэта разнавіднасці аднаго і таго ж слова, якія маюць адно лексічнае значэнне і супрацьпастаўленыя граматычныя значэнні: *чытаць – чытаю, чытаеш, чытае* і г.д. [9, с. 14]. У школьным курсе навучання беларускай мове паняцце формы ўводзіцца ў 5 класе. Пад **формай** разумеюцца моўныя адзінкі з адным лексічным і розным сінтаксічным значэннямі: *цішыня – цішыні, цішынёй, у цішыні* [2, с. 101].

На першы погляд, усё лагічна і зразумела. Аднак з якім значэннем тады ўжываецца слова **форма** ў словазлучэннях *форма закончанага трывання дзеяслова, дзеепрыметнік як форма дзеяслова?* Безумоўна, што ў гэтых словазлучэннях пад словам форма маецца на ўвазе нешта іншае.

Для таго, каб разабрацца, неабходна размежаваць паняцці словаўтварэнне, формаўтварэнне і словазмяненне.

Тэрмін **словаўтварэнне** мае два значэнні. Першае – гэта працэс (вынік) утварэння новых слоў. Забяспечваючы працэс намінацыі і яго вынікі, словаўтварэнне адыгрывае важную ролю ў пазнавальнай дзейнасці чалавека і выступае як адзін з асноўных сродкаў папаўнення слоўнікавага складу. З другога боку, гэта адзін з вельмі важных і складаных для вывучэння раздзелаў мовазнаўства. Складанасць сістэмы словаўтварэння абумоўлена цеснымі сувязямі з іншымі моўнымі ўзроўнямі – фанетыкай, марфалогіяй, сінтаксісам і граматыкай у цэлым, цяжкасцю дыферэнцыяцыі сінхраніі і дыяхраніі, вялікай колькасцю і разнастайнасцю словаўтваральных адзінак (пачынаючы са словаўтваральнага афікса і заканчваючы словаўтваральнымі катэгорыямі). Але ў першую чаргу складанасць словаўтварэння як раздзела мовазнаўства звязана з немагчымасцю правядзення выразных межаў паміж словаўтварэннем і словазмяненнем, словазмяненнем і формаўтварэннем.

Гэтыя важныя тэарэтычныя пытанні набываюць істотнае практычнае значэнне, напрыклад, пры правядзенні словаўтваральнага разбору,

вызначэнні слова- і формаўтваральных афіксаў, вывучэнні дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя і іншых форм слоў.

Словазмяненне – гэта ўтварэнне для кожнага асобнага слова яго парадыгмы. Мы маем справу з адным і тым жа словам у розных граматычных формах: *брат, брата, брату, братам, (пры) браце; браты, братоў, братам, братамі, (пры) братах*. Шырокае выкарыстанне канчаткаў як сродку словазмянення і вызначае флектыўны характар беларускай мовы (як і блізкароднасных рускай і ўкраінскай моў).

Формаўтварэнне – гэта ўтварэнне граматычных форм слова. Часта словазмяненне і формаўтварэнне не размяжоўваюцца і проціпастаўляюцца словаўтварэнню: *пісаць – пісаў // перапісаць – перапісаў*. Аднак многія сучасныя даследчыкі словазмяненне адрозніваюць ад яго формаўтварэння. Так, пад формаўтварэннем разумеюць уласцівасць слова выражаць з дапамогай адпаведных сродкаў дадатковыя граматычныя (не сінтаксічныя) значэнні: трывання і стану, прошлага часу і ўмоўнага ладу дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя, ступеней параўнання, суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыметнікаў і прыслоўяў: *пісаць – напісаць, пісаў – пісаў бы, напісаны, напісаўшы; высокі – вышэйшы – найвышэйшы, белы – беленькі, ціха – ціхенька*.

Такое разыходжанне ў поглядах прыводзіць да рознай сэнсавай напоўненасць тэрміна **форма**. Можна вылучыць два падыходы да акрэслення гэтага значэння. Прыхільнікі першага падыходу да аднаго слова адносяць формы з адным намінатыўным і рознымі сінтаксічнымі значэннямі: *стол – стала, хаджу – ходзіш*, а да розных слоў – трывальныя пары: *адвучаць – адвучыць, пісаць – напісаць*. Другі падыход заснаваны на проціпастаўленні граматычных (якія патрабуюць абавязковага выражэння) і неграматычных значэнняў. Формы, што адрозніваюцца толькі граматычнымі значэннямі, адносяць да аднаго слова і разглядаюць як працэс формаўтварэння: *стол – стала, адвучаць – адвучыць, пісаць – напісаць*, а да словаўтварэння адносяць толькі формы, якія адрозніваюцца неграматычнымі значэннямі (*лес – лясны, хадзіць – ход*) лічацца рознымі словамі і адносяцца да словаўтварэння.

Такім чынам, мы маем справу з двума рознымі сэнсавымі нападўненнямі значэння слова **форма**, але ў навучальным працэсе разглядаем гэтае паняцце толькі ў рэчышы словазмянення. Пра тое, што існуе яшчэ разуменне формы ў кантэксце формаўтварэння, у вучэбнай літаратуры гаворка не ідзе.

Атрымліваецца, што вучні агульнаадукацыйных школ павінны засвойваць гэтае паняцце на інтуітыўным узроўні, бо ў навучальнай літаратуры акрэсліваецца такое паняцце, як формаўтваральныя суфіксы

ступеняў параўнання прыметнікаў і суфіксы інфінітываў [2, с. 106, 107, 114; 9, с. 21-22].

Вернемся да прыкладаў, прыведзеных у пачатку артыкула. 1-2) На наш погляд, нелагічна падаваць для словаўтваральнага аналізу словы, якія з’яўляюцца формамі слова (выражаюць несінтаксічныя граматычныя катэгорыі – дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі, словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі). 3) Пры марфалагічным разборы (пры вызначэнні пачатковай формы) часціна мовы разглядаецца ў аспекце словазмянення, а дзеепрыслоўе, як вядома, нязменная форма дзеяслова. 4) Неабходна адрозніваць формаўтваральную і словаўтваральную аснову. Пры марфемным разборы мы вылучаем аснову словазмянення, у якую ўваходзіць усё слова, акрамя канчатка (для зменных слоў). У аснову формаўтварэння не ўваходзяць формаўтваральныя суфіксы.

Вядома, што дыферэнцыраванасць, гуманізацыя і стандартызацыя сучаснай адукацыі патрабуюць забеспячэння адзінства мэт, зместу і арганізацыйных формаў вучэбнага працэсу. Пераемнасць у навучанні школьнікаў і студэнтаў – адзін з найважнейшых фактараў поспеху гэтага працэсу.

Літаратура:

1. Бадзевіч, З.І. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 8-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / З.І.Бадзевіч, І.М.Саматія. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 272 с.
2. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 5-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання. У 2 ч. Ч. 2 / В.П.Красней [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2008. – 160с.
3. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 10-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
4. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2010. – 256 с.
5. Беларуская мова: вучэб. дапам. для ВНУ / пад рэд. Л.М.Грыгор’евай. – Мінск: Выш. шк., 2010. – 622 с.
6. Валочка, Г.М. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 7-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М.Валочка, С.А.Язерская. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
7. Гардзей, Н.М. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 9-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Н.М.Гардзей,

П.Л.Навіцкі, З.М.Тамашэвіч; пад рэд. Н.М.Гардзей. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2011. – 264 с.

8. Матвеева, Т.В. Учебный словарь: Русский язык, культура речи, стилистика, риторика / Т.В.Матвеева. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.

9. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: вучэб. дапам. / пад агул. рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск: Выд. Ул.М.Скакун, 1997. – 288 с.

10. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У.Сцяцко, М.Ф.Гуліцкі, Л.А.Антанюк. – Мінск – Выш. шк., 1990. – 222 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Васілеўская Алена Станіславаўна, дацэнт кафедры беларускага і рускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

Качан Вольга Георгіеўна, дацэнт кафедры беларускага і рускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ